

Архіви української політичної еміграції в Польщі

The Ukrainian Political Emigration Archives in Poland

Summary:

The article analyzes the composition of the Ukrainian political emigration's archival collections in the interwar period in Poland, traces the ways of their displacements during the Second World War, and determines its current storage locations and source potential for studying the problems of the political and military history of Ukraine as well as Polish-Ukrainian relations. It is defined that after the defeat of the Ukrainian War of Independence 1917-1921 valuable political and military archives were repatriated to Poland where they were preserved in the emigration centers established by the UNR Government in Tarnow, Czestochowa and partly in Warsaw. During the occupation of Poland by Nazi Germany, the archives of the UNR Directorate were repatriated to Krakow, and eventually, they came into the possession of Soviet security services that resulted in moving the archives to the USSR. As a consequence, these archives were classified for security reasons and stored in archival special fonds. Moreover, valuable documents that describe the activity of the Ukrainian political emigration and Polish-Ukrainian relationship, particularly the relations between Symon Petlura and Josef Pilsudski, can be found in the fonds of Polish institutions, such as Archiwum Akt Nowych, Centralne Archiwum Wojskowe, National Library of Poland / Biblioteka Narodowa in Warsaw and the National Ossolinski Institute in Wroclaw. In Ukraine, the most considerable segment of the UNR emigration collections is presented nowadays by the fonds of the Central State Archive of Supreme Authorities and Governments of Ukraine in Kyiv. These documents have an important source potential for describing the processes of the Ukrainian state formation, struggles for independence along with detailed research of Polish-Ukrainian relations during the interwar period. The author states the relevance of preparing an electronic registry of Ukrainian emigration archival collections with the characterization of the content of collections, location of their creation, transportation routes, and their current location. It would embrace the research along with including the documents to the scientific narrative.

Key words:

Ukrainian National Republic, Ukrainian emigration Polish-Ukrainian relationship, Ukrainian emigration archival collections in Poland.

Streszczenie:

Artykuł jest analizą zawartości i losów archiwalnych zbiorów ukraińskiej emigracji politycznej w Polsce w okresie międzywojennym. W trakcie badań ustalono, że po walkach o niepodległość Ukrainy w latach 1917–1921 cenne archiwa polityczne i wojskowe zostały przewiezione do Polski, gdzie były przechowywane w ośrodkach utworzonych przez Rząd Ukraińskiej Republiki Ludowej na uchodźstwie: w Tarnowie, Częstochowie oraz częściowo w Warszawie. W czasie okupacji hitlerowskiej archiwum Ukraińskiej Republiki Ludowej zostało przeniesione do Krakowa, a później przejęte przez tajne służby radzieckie i wywiezione do ZSRR, gdzie zostały opracowane i są przechowywane w archiwach służb specjalnych. Jednocześnie cenne dokumenty dotyczące działalności ukraińskiej emigracji politycznej i stosunków polsko-ukraińskich, w szczególności relacji S. Petlury z J. Piłsudskim, są przechowywane w polskich instytucjach, przede wszystkim – Archiwum Akt Nowych, Centralnym Archiwum Wojskowym, Bibliotece Narodowej w Warszawie, Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu. Na Ukrainie największy segment zbiorów emigracyjnych Ukraińskiej Republiki Ludowej jest obecnie przechowywany w Centralnym Archiwum Państwowym Ukrainy w Kijowie. Wszystkie zachowane dokumenty mają istotny potencjał źródłowy do badań procesów formacji państwa ukraińskiego, walki o niepodległość, a także dogłębnej analizy relacji polsko-ukraińskich w okresie międzywojennym. Autor podkreśla jednocześnie pilną potrzebę digitalizacji tak rejestru jak i zbiorów archiwalnych emigracji ukraińskiej, z podaniem informacji dotyczących charakteru zbiorów, miejsc ich powstania, zmian ich lokalizacji. Autor podkreśla również, że ich digitalizacja ułatwi prowadzenie badań oraz obieg naukowy bardzo ciekawych dokumentów.

Słowa kluczowe:

Ukraińska Republika Ludowa, emigracja ukraińska, stosunki polsko-ukraińskie, zbiory archiwalne emigracji ukraińskiej w Polsce.

1. Вступ

Важливим етапом в історії українсько-польських відносин у ХХ ст. стало перебування на теренах Польщі еміграційного Уряду УНР, який був змушений покинути українські землі наприкінці 1920 р. внаслідок поразки національних визвольних змагань. Разом із урядовими структурами до Польщі було переміщено й значну частину державних архівів Директорії УНР, які було зосереджено у Тарнові та Ченстохові. Разом з тим у Польщі опинилися й цінні архіви українського війська, переміщені Генеральним штабом та Військовим міністерством Армії УНР. Новий сегмент архівної україніки почав формуватися під час перебування українського вояцтва у таборах інтернованих (Каліш, Александрів, Вадовіце, Пикуличі, Тухоля, Щипйорно) у 1921-1924 рр. Упродовж міжвоєнного періоду представники уенерівської еміграції розгорнули масштабну громадсько-політичну та наукову роботу, яка виявилася у діяльності Українського громадського комітету та його осередків у Польщі, Українського наукового інституту у Варшаві та ін.

Значний внесок у дослідження діяльності української політичної еміграції у Польщі зробили як польські (З. Карпус, Я. Я. Бруські, Е. Вішка, А. Колянчук)¹, так і українські історики (В. Трощинський, І. Срібняк, М. Павленко, В. Піскун, А. Руккас)². Історія створення українською еміграцією архівних осередків у Польщі та процес формування їх колекцій також були предметом низки наукових праць (зокрема, П. К. Грімстед, І. Срібняка та Г. Савченка, М. Палієнко тощо)³. Важливим є те, що вивчення документальних збірок,

¹ Z. Karpus, *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924*, Toruń 1997, ss. 209; О. Колянчук, *Українська військова еміграція у Польщі 1920-1939 рр.*, Львів 2000, с. 276; J. J. Bruski, *Petliurowcy: Centrum Państwowe ukraińskiej republiki ludowej na wychodźstwie (1919-1924)*, Kraków 2000, s. 600; E. Wiszka, *Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939*, Toruń 2004, s. 750.

² В. Трощинський, *Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище*, Київ 1994, с. 259; І. Срібняк, *Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.)*, Київ-Філадельфія 1997, с. 187; М. І. Павленко, *Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.)*, Київ 1999, с. 352; В. Піскун, *Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття)*, Київ; Нью-Йорк 2006, с. 672; А. Руккас, *Українські старшини у польській Вищій Військовій школі в: Вісник Прикарпатського університету. Історія, Івано-Франківськ 2013, № 23-24, сс. 97-107; А. Руккас, *Українські емігранти в польських школах підхорунжих (1926-1939 рр.)* в: Український історичний журнал, Київ 2016, № 2, сс. 97-117 та ін.*

³ Г. Савченко, І. Срібняк, *Заснування Головного військово-історичного музею-архіву Армії УНР в: Історія України. Маловідомі імена, події, факти: збірник статей*, Київ 1996, сс. 188-198; І. Срібняк, О. Лук'яненко, *З історії заснування Музею-Архіву Визволення України в: Архіви України*, Київ 1998, № 1-6, сс. 54-58; P. K. Grimsted, *The Odyssey of the Petliura Library and the Records of the Ukrainian National Republic during World War II* in: *Harvard Ukrainian Studies*, 1998, vol. XXII, pp. 181-208; І. Срібняк, *Табірні архіви українського вояцтва (1914-1924 рр.)* в: *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник / Редкол.: Р.Я.Пиріг (голова) та ін., вип. II: Архівознавчі читання*, Київ 2000, сс. 63-72;

які утворились наслідком діяльності української політичної еміграції на теренах Польщі, успішно триває й останнім часом⁴. Водночас процес переміщення колекцій української еміграції у Польщі досліджений лише частково, додаткового висвітлення потребує визначення сучасної локалізації «тарнівських» фондів та їх джерельно-інформаційного значення.

2. Організація зберігання документальних збірок української політичної еміграції в Польщі (міжвоєнна доба)

Велика хвиля української політичної еміграції, яка була зумовлена поразкою визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. і складалася переважно з урядовців державних установ Української Центральної Ради, Української Держави та Директорії УНР, вояків українських армій, цивільних біженців, на початку 1920-х рр. буквально захлеснула терени кількох європейських країн, і, передусім, сусідньої Польщі, в якій у цей час за різними підрахунками перебувало від 37 до 43 тис. українських громадян⁵.

За кордоном опинився значний масив документів офіційного та особового походження, що був вивезений політиками, громадськими діячами та науковцями за межі України. Крім того, на чужині залишалися документи дипломатичних місій УНР, ЗУНР та Української Держави, що діяли в різних країнах світу; документація культурно-освітніх інституцій таборів полонених та інтернованих вояків-українців; архіви редакцій українських газет та журналів, які видавалися в Європі під час Першої світової війни та у повоєнні роки. Ці обставини зумовили необхідність заснування національного

И. Срибняк, *О создании и деятельности Главного военно-исторического музея-архива Армии Украинской Народной Республики (1921-1922 гг.)* в: Клио, Санкт-Петербург 2001, № 3 (15), сс. 75-76; М. Палієнко, «Все, що зв'язано з нашою історією, мусить бути зібрано, упорядковано і схоронено...» (збереження документальної спадщини українського народу Державним Центром УНР в екзилі) в: Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Prace naukowe wykładowców i studentów Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz Kijowskiego Narodowego Uniwersytetu Lingwistycznego, Toruń-Kijów 2002, № 1, ss. 255-261; М. Палієнко, І. Срибняк, *Збереження документальних свідчень боротьби українського народу за соборність і державність в 1918-1921 рр. (біля витоків перших архівних колекцій в еміграції)* в: Україна: від самостійності до соборності (22 січня 1918 р. – 22 січня 1919 р.) / Збірник ІПіЕНД, Київ 2004, сс. 215-226; М. Палієнко, *Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій)*, Київ 2008, с. 688 та ін.

⁴ М. Палієнко, І. Срибняк, *Інформаційно-джерельний потенціал архівних збірок Національної установи імені Оссолінських у Вроцлаві з історії УНР (колекція 22/53)* в: Етнічна історія народів Європи, Київ 2018, вип.54, сс. 127-140; І. Срибняк, *Historia utrwalona w dokumentach: źródłowe znaczenie zebranych archiwalnych Ossolineum dla rekonstrukcji działalności Rządu Ukraińskiej Republiki Ludowej na Emigracji (na przykładzie kolekcji 22/53)* в: Czasopismo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, Wrocław 2018, zeszyt 29, ss.155-173.

⁵ В. Трошинський, *Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище*, Київ 1994, сс.20-21.

архівного центру в еміграції, покликаного зібрати та зберегти документи з історії боротьби українського народу за свою свободу та незалежність.

Одним з напрямків діяльності екзильного Уряду УНР і зокрема його Військового міністерства стала організація збирання та збереження історичних пам'яток визвольної боротьби українського народу. У липні 1921 р. у Тарнові, місці перебування Державного центру УНР в екзилі, був заснований Головний військово-історичний музей-архів Армії УНР (ГВІМА), роботу якого очолив Михайло Обідний⁶. Основу колекції цього архівного осередку склали документи Уряду та Армії УНР, а також приватні колекції документів, передані різними особами на депозитне зберігання.

Проте через низку причин політичного та фінансового характеру Уряд УНР не міг власними силами забезпечити охорону українських пам'яток на теренах Польщі. З огляду на це було прийнято рішення про об'єднання зусиль урядових чинників та наукової громадськості щодо створення українського архівного осередку за кордоном. 1 вересня 1921 р. Голова Директорії УНР С. Петлюра підписав закон про заснування Музею-архіву визволення України (МАНУ) та затвердив його статут. На музей-архів покладалося завдання збирання, упорядкування та зберігання історичних документів та пам'яток визвольної боротьби української нації, причому комплектування архіву мало відбуватися за рахунок надходжень як від урядових інституцій, так і від громадських організацій та приватних осіб.

У своїй діяльності Музей-архів визволення України мав поєднувати функції як державної, так і громадської установи, оскільки до складу його комітету поряд з представниками від урядових структур (Міністерства освіти, Міністерства військових справ, Міністерства закордонних справ та Міністерства ісповідань) входили також представники від українських наукових та освітніх установ (Української Академії Наук, Наукового товариства імені Шевченка у Львові, Українського наукового товариства у Києві, Українського військово-історичного товариства, Українського державного університету в Кам'янці та Київського державного університету; причому до поновлення «нормальної й автономної діяльності» наукових інституцій, що існували на території Великої України, тимчасових представників від них мали обирати збори з числа тих їх членів, що перебували в еміграції).

Однак, засідання першої сесії комітету МАНУ відбулося у Львові лише через півроку після прийняття закону про його заснування – у квітні 1922 р. Провідну роль у створенні комітету відіграли проф. П. Холодний, М. Корду-

⁶ Див. докладніше: М. Палієнко, Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Обідного в Україні, Польщі та Чехословаччині в: Пам'ятки України: Історія та культура, Київ 2005, № 2, сс.92-127.

ба та М. Обідний, а директором новоствореного музею-архіву було обрано відомого громадсько-політичного діяча, історика, одного з очільників Уряду УНР В. Прокоповича. Дискусію на сесії викликало питання щодо визначення країни та місця зберігання документальних колекцій. В. Дорошенко висловив пропозицію про передачу всіх важливих матеріалів на зберігання до львівських наукових інституцій, зокрема до НТШ. Натомість Г. Довженко заявив про небезпеку перевезення документів державних інституцій до Львова. У свою чергу І. Шендрик запропонував усі зібрані матеріали переховувати у приміщеннях громадських установ та окремих монастирів у Галичині (зокрема, у Перемишлі). В. Прокопович наголосив на необхідності термінового вивезення архівних матеріалів з таборів та зазначив, що одним з місць їх тимчасового зберігання може бути Український центральний комітет у Варшаві. Зрештою було ухвалено рішення про тимчасове зберігання архівних матеріалів у Тарнові, Варшаві, Львові та Перемишлі, до часу їх вивезення «за кордон», тобто за межі Польщі.

Питання подальшої долі архівних колекцій неодноразово порушувалося на засіданнях військового та освітнього міністерств екзильного уряду, а також в офіційному та приватному листуванні урядовців (зокрема, А. Ливицького, С. Сірополка, В. Прокоповича, генерала В. Куща, М. Обідного тощо). У липні 1922 р. у Тарнові відбулась зустріч голови Директорії С. Петлюри з М. Обідним, під час якої обговорювалися проблеми охорони пам'яток української визвольної боротьби, вивезених до Польщі. По закінченні зустрічі М. Обідний занотував у своєму щоденнику, що Головний Отаман надавав великого значення організації збирання та збереження державних архівів, загалом усіх свідчень боротьби українського народу за незалежність та навіть висловився за доцільність використання окремих архівних документів «для визвольної боротьби», їх вивчення та публікацію⁷.

Проте через відсутність коштів у Державній скарбниці Уряд УНР не міг повноцінно фінансувати діяльність музею-архіву, а зібраних українською громадськістю коштів також було недостатньо. Відтак актуальною залишалася проблема пошуку нового місця для зберігання українських архівів. На тлі погіршення становища української політичної еміграції після підписання 18 березня 1921 р. Польщею Ризької мирної угоди з більшовицькою Росією, сприятливішими виглядали перспективи розгортання громадської та культурної діяльності українців у Чехословаччині, уряд якої запровадив на початку 1920-х рр. т.зв. «руську допомогову акцію», що передбачала виділен-

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). ф.3504, оп.1, спр.1, арк.38-40.

ня коштів для економічної та культурної адаптації емігрантів-сlov'ян з теренів колишньої Російської імперії. Зважаючи на політичну ситуацію та переміщення значної кількості емігрантів, у т. ч. колишніх вояків Армії УНР, до Чехословаччини, комітет МАВУ в квітні 1923 р. підтримав пропозицію М. Обідного розпочати переговори з Українським громадським комітетом (УГК) в ЧСР щодо переміщення українських архівних збірок до Праги. Однак, ця ініціатива була негативно сприйнята представниками політичного проводу уенерівської еміграції, передусім проти неї рішуче виступив керуючий Міністерством освіти С. Сірополко.

Проте М. Обідний прийняв пропозицію Українського громадського комітету і на початку вересня організував перевезення частини архівних фондів УНР до Праги, де вони фактично започаткували документальне зібрання заснованого у грудні 1923 р. Українського національного музею-архіву в Празі⁸. Зазначимо, що до Праги було вивезено незначну частину документів Директорії УНР (у тому числі окремі примірники законів та наказів; окремі табірні видання, спогади, журнали бойових подій; карти, фотографії, листівки, плакати та афіші) – загалом близько 900 од. зб.⁹ Водночас слід наголосити на тому, що офіційна документація міністерств та відомств УНР залишилася у Тарнові та Ченстохові.

Протистояння між представниками Державного центру УНР в екзилі (зокрема, С. Сірополком, Л. Чикаленком) та М. Обідним щодо питання про архівні збірки тривало й надалі, однак перейшло у площину дискусій на шпальтах періодичної преси. М. Обідний, обстоюючи свою позицію, наголошував на тому, що «не в тому справа, де саме переховуються пам'ятки, а в тому, що би вони були не в чужих, а в українських і чесних руках»¹⁰. Загостреність дискусії пояснювалась ще й тим, що вивезені з Польщі документи були передані на зберігання до архівного центру, заснованого Українським громадським комітетом в ЧСР, до складу якого входили переважно представники Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), налаштовані опозиційно щодо Державного центру УНР в екзилі.

У 1925 р. М. Обідний опублікував у Празі на шпальтах часопису «Нова Україна» (органу УПСР за кордоном) розлогу статтю «Як охоронялись пам'ятки», в якій виклав свої міркування щодо проблеми збереження укра-

⁸ Див. докл.: М. Палієнко, Український національний музей-архів у Празі (1923–1930 рр.): історія створення та основні напрямки діяльності в: Студії з історії архівної справи та документознавства, Київ 2004, т.11, с.13–24.

⁹ ЦДАВО України, ф.4018, оп.1, спр.9, арк.87–88.

¹⁰ ЦДАВО України, ф.3504, оп.1, спр.4, арк.91.

їнських матеріалів в еміграції та звинуватив Державний центр УНР в неспроможності організації цієї роботи¹¹. Між іншим М. Обідний звинуватив уряд у проведенні переговорів щодо перевезення українських архівів до Кракова і передачі їх під протекцію графа Потоцького.

З гострою критикою позиції М. Обідного виступив на сторінках паризького «Тризубу» (органу Державного центру УНР в екзилі) С. Сірополко, який спростовував твердження М. Обідного про заплановане Урядом перевезення матеріалів до Кракова та наголошував на тому, що «ніякої ні явної, ні таємної постанови про передачу архівних матеріалів графу Потоцькому не було, – це є, так би мовити, “плід” поетичної творчості п. Обідного¹². Враховуючи всі позитивні та негативні аспекти переміщення частини архівної колекції Уряду УНР з Тарнова до Праги, можна дійти висновку про нелегітимність, але водночас практичну доцільність цієї акції, яка стала своєрідним поштовхом для заснування першого українського архівного осередку в Чехо-Словаччині.

Що стосується урядових архівів УНР, які залишилися у Польщі, то на сьогодні відомі факти переміщення окремих документальних комплексів з Каліша до Львова. Так, у зв'язку з підготовкою до ліквідації Української Станиці в Каліші генерал В. Сальський прийняв рішення про вивезення станичного архіву та бібліотеки до Львова – у приміщення, виділене задля цього митрополитом Андреем Шептицьким. О. Вішка наводить дані про те, що до середини липня 1939 р. на львівську адресу професора І. Шендрика було надіслано 19 скринь з архівними матеріалами. Підготовка і відправка документів тривали до кінця серпня 1939 р., однак усіх документів станичного архіву вивезти так і не вдалось. За встановленими О. Вішкою даними, у цей час архів Уряду УНР складався з трьох частин: 1) офіційної документації урядових міністерств (зберігалися у 100 пакунках, по 100–150 кг кожний); 2) бібліотечної збірки, що включала книжки та часописи різних уенерівських видавництв, переважно за 1920–1922 рр.; 3) збірки грошових банкнот Уряду УНР (96 пакунків загальною вагою близько 100 кг)¹³.

Український історик А. Руккас, дослідивши за документами Центрального військового архіву у Варшаві та архіву Інституту Юзефа Пілсудського у Нью-Йорку фінансову політику польської влади щодо уенерівської еміграції, між іншим встановив, що кошти на утримання низки установ екзильного Уряду УНР (у тому числі його архіву в Тарнові та Ченстохові) виділялися

¹¹ М. Обідний, Як охоронялись пам'ятки в: Нова Україна, Прага 1925. (Серпень-жовтень).

¹² С. Сірополко, Лист до редакції в: Тризуб. Париж 1926, ч. 46 (26 вересня). С.19

¹³ E. Wiszka, Emigracja ukraińska w Polsce. 1920-1939, Toruń 2004, s. 484.

зі спеціального фонду «N», який формувався за рахунок дотацій Головного Штабу та Міністерства закордонних справ Речі Посполитої¹⁴.

3. Українські архівні збірки під час Другої світової війни та у повоєнні роки

У передвоєнний період документами УНР у Польщі опікувався голова Української громади у Ченстохові Святослав Шрамченко. Після окупації Польщі нацистами він звернувся до представників німецької влади з проханням забезпечити охорону і збереження документів українського еміграційного уряду. Найкращим місцем для зберігання збірок УНР він вважав Музей визвольної боротьби України (МВБУ), і тому прохав німецьку сторону дозволити перевезти їх до Праги.

27 лютого 1940 р. С. Шрамченко надіслав листа до Управи Товариства МВБУ, в якому повідомляв, що упродовж шістнадцяти років він офіційно опікується «Українським Державним Архівом»¹⁵. Характеризуючи документальний склад зібрання, Шрамченко констатував, що «90 % Архіву складають гривні і карбованці в великій кількості мільйонів, а лише 10 % власне Архів Українського Державного Банку і ін.». За його оцінками, для перевезення архіву з Ченстохова був необхідний один вагон, оскільки його матеріали були запаковані у 182 великі скрині. Друга частина архіву УНР продовжувала зберігатися у Тарнові – це був «на 100 % архівний матеріал [...] в повній цілості в доброму стані», який також необхідно було перевезти до Праги. У своїх зверненнях Шрамченко обстоював ту думку, що тільки у Празі документальні збірки екзильного уряду можуть бути належним чином збережені та науково опрацьовані співробітниками МВБУ. Водночас він наголошував на недоцільності перевезення матеріалів до Кракова, хоча така пропозиція й надійшла до нього від Українського центрального комітету.

Керівництво МВБУ у своїй відповіді від 5 березня 1940 р. висловлювало подяку за інформацію про українські державні архіви в Ченстохові і Тарнові, а також з приводу клопотання С. Шрамченка перед нацистською владою про перевезення архіву з Ченстохова до Музею визвольної боротьби у Празі. Управа повідомляла також, що вона зі свого боку негайно розпочне клопо-

¹⁴ А. Руккас, Польська фінансова підтримка еміграційного уряду Української Народної Республіки в: Історія та історіографія в Європі, Київ 2006, вип.4, сс.85-86, 90.

¹⁵ ЦДАВО України, ф.4026, оп.1, спр.7, арк.3-3зв.

тання перед відповідними німецькими чинниками про передачу цих українських архівних зібрань до МВБУ¹⁶.

10 квітня 1940 р. С. Шрамченко у своїй доповіді про діяльність Української громади в Ченстохові на з'їзді голів усіх українських громад в Генеральній Губернії в Кракові повідомив, що «в Ченстохові знаходиться Український Державний Архів № 1; тепер його взято вже під опіку *Ukrainische Vertrauensstelle in Deutscher Reiche* і опечатано місцевою німецькою владою»¹⁷. Однак план перевезення архівних збірок УНР з Таранова і Ченстохова до МВБУ у Празі так і не був реалізований. Небажання нацистів сприяти перевезенню архівних збірок УНР до Праги пояснювалося тим, що кілька служб Третього Рейху (зокрема, *Reichsarchiv*, *Heersarchiv*, *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*) були зацікавлені у перебиранні цих документів з метою їх подальшого використання у політичних цілях.

Важливі дані про переміщення архівних збірок УНР із Тарнова до Кракова були віднайдені П.К.Грімстед у справах архівної адміністрації у Кракові, яку очолював д-р Е. О. Рандт (*Erich O. Randt*). Копія однієї з доповідей Е. Рандта до Берліна та його детальний огляд цих матеріалів «*Archiv der ukraininischen Nationalregierung (Petlura) aus den Jahren 1917–1922*», укладений у Кракові 22 березня 1942 р., нині зберігається серед паперів нацистської архівної адміністрації у Києві¹⁸. Систематизацією та описуванням цих матеріалів у Кракові займався відомий польський архівіст В.Будка (*Włodzimierz Budka*), який упродовж листопада 1942 – лютого 1943 рр. упорядкував 3 основні їх групи: архівні документи, грошові знаки та публікації. Згодом, за допомогою львівського архівіста Володимира Мацяка до липня 1943 р. ним було упорядковано та укладено опис 258 справ Міністерства закордонних справ УНР¹⁹.

Після вступу радянських військ на територію європейських країн українські еміграційні збірки викликали пильну увагу з боку радянської розвідки. Звичайною практикою стала діяльність спеціальних груп працівників держбезпеки, які здійснювали роботу з пошуку документальних збірок на зайнятих радянськими військами територіях різних європейських держав. Особливе зацікавлення цих груп викликали архіви російської та української

¹⁶ ЦДАВО України, ф.4026, оп.1, спр.7, арк.7.

¹⁷ ЦДАВО України, ф.4026, оп.1, спр.7, арк. 15зв.

¹⁸ Див.: P. K. Grimsted, *The Odyssey of the Petliura Library and the Records of the Ukrainian National Republic during World War II* in: *Harvard Ukrainian Studies*, 1998, vol. XXII, p. 206.

¹⁹ P. K. Grimsted, *The Odyssey of the Petliura Library and the Records of the Ukrainian National Republic during World War II* in: *Harvard Ukrainian Studies*, 1998, vol. XXII, p. 194.

політичної еміграції, що пояснювалося послідовною боротьбою її представників проти більшовицького режиму в Росії та Україні.

12 березня 1945 р. заступник начальника відділу державних архівів Управління НКВС по Львівській області старший лейтенант держбезпеки Г. Неклеса повідомляв у своєму рапорті начальнику відділу Ф. Політкіну: «За наявними даними у Кракові зберігаються документи Петлюри українською мовою за 1918-1922 рр., зміст та кількість яких встановити не виявляється можливим, оскільки вони знаходяться у розпорядженні СМЕРШ 4-го Українського фронту, який не дає про них жодних відомостей»²⁰. З огляду на політичну вагу документів та можливість їх використання в «оперативно-чекістських цілях» у справу втрутився начальник архівного управління НКВС УРСР капітан держбезпеки В. Гудзенко, який розгорнув діяльність щодо організації їх перевезення до Києва. Зрештою наприкінці травня 1945 р. архіви Директорії були переміщені з Кракова до Львова, а 11 червня В. Гудзенка повідомили про відправлення до Києва вагону з «документальними матеріалами українських контрреволюційних урядів періоду 1917–1927 рр. в кількості 18 фондів обсягом 6234 од. зб. – 560 зв'язок»²¹.

Переміщений до Києва архів Директорії УНР містив документи наступних установ і міністерств: Державна канцелярія, Військове міністерство, Міністерство земельних справ, Міністерство фінансів, Міністерство народного господарства, Міністерство закордонних справ, Міністерство праці, Міністерство пошт і телеграфу, Міністерство культів, Міністерство друку і пропаганди, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство внутрішніх справ, Товариство Червоного Хреста, Міністерство шляхів сполучення, Рада міністрів, Міністерство освіти, Департамент державного контролю, Міністерство юстиції Директорії УНР. За наказом народного комісару внутрішніх справ УРСР В. Рясного ці документи бути передані на зберігання до Центрального архіву Жовтневої революції у м. Києві²².

У липні 1946 р. Управління Міністерства державної безпеки УРСР Волинської області отримало інформацію про ще один сегмент архіву Директорії УНР, який зберігався на горищі Луцького собору. Після його вилучення та первісного ознайомлення зі змістом документів було встановлено, що його основу складають рукописи С. Петлюри та інша документація уряду УНР періоду його перебування в еміграції у Польщі в 1920–1922 рр. З огляду

²⁰ ЦДАВО України, ф.14, оп.7, спр.56, арк.23в.

²¹ ЦДАВО України, ф.14, оп.7, спр.58, арк.1.

²² ЦДАВО України, ф.14, оп.7, спр.56, арк.23в.

на «оперативну» цінність документів вони у 1947 р. також були перевезені до Києва²³.

Упродовж 1945-1951 рр. ці документи, разом з вивезеними з Праги фондами Українського історичного кабінету, пройшли науково-технічне опрацювання у Відділі особливо секретних фондів Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві. Зокрема, у 1947 р. у ЦДІА УРСР упорядковувалися фонди «Українська рада в Тарнові» (0,5 кг розсипу), «Рада Республіки УНР в Тарнові» (5 кг), «Бюро української кооперації в Ченстохові і Тарнові» (2 кг), «Український національний хор у Тарнові» (4 кг) тощо.

Слід наголосити на тому, що під час упорядкування та систематизації документів не було дотримано засадничий в архівознавстві «принцип поваги до фонду» (фр. *le principe de respect des fonds*), відбувалося змішування джерел різного походження без вказівки на їх фондоутворювачів, розсіювання документів по різних фондах, а також мало місце об'єднання («злиття») фондів, основу яких складали документи з різних архівних колекцій. У 1970 р. у зв'язку з перенесенням Центрального державного архіву Жовтневої революції (ЦДАЖР УРСР) з Харкова до Києва ці документальні колекції Директорії УНР разом з іншими еміграційними архівами були передані на зберігання до його фондів.

4. Сучасна локалізація документальних збірок української політичної еміграції в Україні та Польщі

Нині документи різних установ та відомств Директорії УНР «тарнівського періоду» інтегровані до фондів наступника ЦДАЖР УРСР – Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), зокрема вони наявні у фондах: «Військове міністерство УНР» (ф. 1075), «Головне управління Генерального штабу Армії УНР» (ф. 1078), «Міністерство внутрішніх справ УНР» (ф. 1092), «Міністерство юстиції УНР» (ф. 2208), «Міністерство закордонних справ УНР» (ф. 3696) та ін.

Понад 40 фондів ЦДАВО України, що були створені на основі документів з таборових архівів, є основним джерелом для відтворення історії перебування вояків Армії УНР у таборах інтернованих на теренах Польщі, серед них: «Штаби інтернованих військ армії Української Народної Республіки, табори: Вадовіци, Каліш, Ланцут, Олександрів, Пікулиці, Стражалково, Щепіорно (Польща) (колекція)» (ф. 2439), «Табір інтернованих українців

²³ ЦДАВО України, ф.14, оп.7, спр.267, арк.4.

з армії Української Народної Республіки в м. Шепіорно (Польща)» (ф. 3523), «Табір інтернованих українців з армії Української Народної Республіки в м. Стрілково (Польща)» (ф. 3524), «Табір інтернованих українців з армії УНР в м. Олександрові (Польща)» (ф. 3526) та ін. Цінну інформацію з історії ліквідації таборів, процес репатріації та переміщення українських вояків з польських теренів містить фонд «Українська військова ліквідаційна комісія у справах полонених і інтернованих в Речі Посполитій» (ф. 3264).

Умови перебування у Польській Республіці українських біженців дають можливість досліджувати матеріали фондів «Бюро біженців з України в м. Тарнові» (ф. 3323), «Центральне бюро біженців з України, м. Тарнів» (ф. 3324), «Управа Тарнівської філії Товариства допомоги біженцям з України» (ф. 3637), «Український комітет допомоги біженцям з України і їх родинам у Варшаві (Польща)» (ф. 3989), «Головне управління Червоного хреста Української Народної Республіки, м. Ченстохів (Польща)» (ф. 2562), «Головна управа товариства Українського Блакитного хреста, м. Тарнів» (ф. 3208), «Тарнівський відділ Українського товариства Червоного хреста» (ф. 2496), «Комітет допомоги біженцям з України в м. Каліш (Польща)» (ф. 3990) тощо.

Крім того, важливе джерельно-інформаційне значення для дослідження історії створення і діяльності установ та організацій української еміграції у міжвоєнній Польщі мають документи фондів: «Тарнівське місцеве бюро поштово-телеграфних службовців» (ф. 2466), «Товариство «Союз українців», м. Тарнів» (ф. 3096), «Українське православне братство ім. Св. Кирила та Мефодія, м. Тарнів» (ф. 3635), «Українське хорове товариство в Тарнові» (ф. 3644), «Рада УНР, м. Тарнів» (ф. 3656), «Український громадський комітет у Польщі, м. Каліш (Польща)» (ф. 3661), «Український науковий інститут у Варшаві, м. Варшава» (ф. 3532), «Спілка українських техніків сільського господарства в Польщі, м. Тарнів» (ф. 3663), «Українське військово-історичне товариство, м. Ряшів» (ф. 3670), «Бюро української кооперації в еміграції, м. Ченстохов, Тарнів» (ф. 3811) та ін.

Окрім ЦДАВО України документи Директорії УНР представлені у збірках Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (ф. 581 – Колекція документів про діяльність урядів та армій Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки). У цьому ж архіві зберігається колекція мікрофотокопій документів зі збірки Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) у Львові, оригінали яких знаходяться у Національній бібліотеці у Варшаві (Biblioteka Narodowa w Warszawie), серед них:

збірки УНР, ЗУНР, Партизансько-повстанського штабу при Головній Команді Військ УНР та ін.²⁴

Ще одна частина українських збірок з довоєнної колекції НТШ опинилась на зберіганні в Національному закладі імені Оссолінських у Вроцлаві (Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, ZNiO). З його колекцій особливу увагу дослідника історії української еміграції в Польщі привертає фонд № 22/53, в якому сконцентровано значний масив україномовних матеріалів, що ілюструють окремі аспекти діяльності міністерств та різних структур Державного центру УНР в екзилі.

До цього фонду, зокрема, увійшли документи, які належали міністру преси та пропаганди Уряду УНР і члену Ради Республіки О. Ковалевському, т.ч.: службові і приватне листування, касові звіти, матеріали та протоколи про переговори Делегації Уряду УНР з Російським політичним комітетом у Варшаві восени 1920 р., протоколи засідань осередків Української народної республіканської партії (УНРП), заяви про вступ до її складу, уповноваження та посвідчення її членів, програмні документи та резолюції ЦК згаданої партії, окремі протоколи її конференції (грудень 1920 р.), внесення представників цієї партії до Ради Республіки, документи про позицію УНРП в справі польсько-українського порозуміння (грудень 1919 р.), бланки різних міністерств Уряду УНР, статут Української національної ради, чернетки і робочі матеріали, малюнки, візитки, карти-схеми, виконані вручну.

З документів цього фонду можна почерпнути важливу інформацію про обставини перебування інтернованих вояків Армії УНР у таборах Польщі, а також діяльності Партизансько-Повстанського Штабу. З огляду на те, що значну частину з них становлять оригінали з автографами Ю.Тютюнника (а інколи й С.Петлюри), ці документи являють собою значну історичну цінність. Почерпнута з них інформація дозволяє уточнити й доповнити вже наявний фактаж, а також дійти до важливих узагальнень з малознаних сюжетів боротьби українського народу за свою волю та незалежність²⁵.

Значний масив документів, що відображають різні аспекти військово-політичної співпраці УНР і Польщі, зберігається в Центральному вій-

²⁴ Докладніше про це див.: Г. Сварник. Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві: Каталог-інформатор. Варшава-Львів-Нью-Йорк 2005, с. 352.

²⁵ Докладніше про це див.: М. Палієнко, І. Срібняк, Інформаційно-джерельний потенціал архівних збірок Національної установи імені Оссолінських у Вроцлаві з історії УНР (колекція 22/53) в: Етнічна історія народів Європи, Київ 2018, вип.54, сс. 127-140; І. Sribnyak, Historia utrwalona w dokumentach: źródłowe znaczenie zebranych archiwalnych Ossolineum dla rekonstrukcji działalności Rządu Ukrainiejskiej Republiki Ludowej na Emigracji (na przykładzie kolekcji 22/53), „Czasopismo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich”, Wrocław 2018, zeszyt 29, ss. 155-173.

ськовому архіві (Centralne Archiwum Wojskowe). Серед них слід відзначити колекцію наказів «Секції по військовим справам при Українській Дипломатичній Місії в Речі Посполитій Польській» (30 квітня – 20 травня 1920 р.)²⁶ і наказів «Українській Військовій Місії в Речі Посполитій Польській» (23 серпня – 23 жовтня 1920 р.)²⁷. Згадувані накази містять значну кількість прізвищ старшин та військових урядовців Армії УНР, які прибували до Варшави у різних службових справах. У них також зафіксована інформація про численні відрядження членів Місії, інколи із зазначенням мети і місця їх подорожі²⁸. Значну джерельну вартість являє й ще одна колекція документів²⁹, яка містить листування голови військового відділу Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії генерал-поручника С. Дельвіга із закордонним відділом Головного управління Генерального штабу Армії УНР³⁰.

Сьогодні існує нагальна потреба у поглибленні співпраці українських та польських науковців щодо вивчення історичної спадщини періоду Директорії УНР та II Речі Посполитої, важливим джерельним підґрунтям якої мають стати архівні зібрання міжвоєнної еміграції. Сучасні технології надають можливість об'єднати документальні ресурси в єдиному інформаційному просторі завдяки створенню електронних баз даних і пошукових систем. Таким чином, виявлення, описування та оцифрування документів архівної україніки у польських зібраннях, зокрема тих, що пов'язані з діяльністю міжвоєнної політичної еміграції, сприятиме актуалізації джерельної інформації не лише з історії українського державотворення, але й різних аспектів польсько-української співпраці. Такий інтегрований ресурс має містити дані про фондоутворювачів, склад, переміщення і долю окремих колекцій, їх сучасну локалізацію, а також цифрові копії найцінніших документів. Все це дозволить наблизитись до об'єктивного розуміння еволюції міждержавних польсько-українських відносин міжвоєнної доби.

²⁶ Wojskowe Biuro Historyczne. Centralne Archiwum Wojskowe (далі – WBH CAW). Zespół Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska» (далі – «SAU»). Sygnatura I. 380.1.43.

²⁷ WBH CAW. Zespół Akt «SAU». Sygnatura I. 380.1.44.

²⁸ Докладніше про це див.: І. Срібняк, «Об'єднані однією думкою і взаємним довір'ям...»: з історії діяльності української військової дипломатії в Польщі, друга половина 1920 р. (за матеріалами Centralne Archiwum Wojskowe) в: Архіви України, Київ 2020, вип. 2(323), в друці.

²⁹ WBH CAW. Zespół Akt «SAU». Sygnatura I. 380.3.115.

³⁰ Докладніше про це див.: І. Срібняк, Я. Попенко, Діяльність військового відділу Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії, 1920 р. (за матеріалами CAW) в: Русин: международный исторический журнал. Кишинёв (Молдова) 2019, № 57, сс. 157-178.

Bibliografia:

Bruski J. J., *Petlurowcy: Centrum Państwowe ukraińskiej republiki ludowej na wychodźstwie (1919-1924)*, Kraków 2000.

Grimsted P. K., *The Odyssey of the Petliura Library and the Records of the Ukrainian National Republic during World War II*, „Harvard Ukrainian Studies”, 1998, vol. XXII.

Karpus Z., *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924*, Toruń 1997.

Коляничук О., *Українська військова еміграція у Польщі 1920-1939 рр.*, Львів 2000.

Павленко М. І., *Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.)*, Київ 1999.

Палієнко М., «Все, що зв'язано з нашою історією, мусить бути зібрано, упорядковано і схоронено...» (збереження документальної спадщини українського народу Державним Центром УНР в екзилі), w: *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Prace naukowe wykładowców i studentów Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz Kijowskiego Narodowego Uniwersytetu Lingwistycznego*, Toruń-Kijów 2002, № 1.

Палієнко М., *Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій)*, Київ 2008.

Палієнко М., *Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Обідного в Україні, Польщі та Чехословаччині в: Пам'ятки України: Історія та культура*, Київ 2005.

Палієнко М., *Український національний музей-архів у Празі (1923–1930 рр.): історія створення та основні напрямки діяльності*, в: *Студії з історії архівної справи та документознавства*, Київ 2004, т. 11.

Палієнко М., Срібняк І., *Збереження документальних свідчень боротьби українського народу за соборність і державність в 1918-1921 рр. (біля витоків перших архівних колекцій в еміграції)*, в: *Україна: від самостійності до соборності (22 січня 1918 р. – 22 січня 1919 р.)* Київ 2004.

Палієнко М., Срібняк І., *Інформаційно-джерельний потенціал архівних збірок Національної установи імені Оссолінських у Вроцлаві з історії УНР (колекція 22/53)*, в: *Етнічна історія народів Європи*, Київ 2018, вип. 54.

Піскун В., *Політичний вибір української еміграції (20-і роки XX століття)*, Київ; Нью-Йорк 2006.

Руккас А., *Українські старшини у польській Вищій Військовій школі*, „Вісник Прикарпатського університету. Історія”, Івано-Франківськ 2013, № 23-24.

Руккас А., *Українські емігранти в польських школах підхорунжих (1926-1939 рр.)*, „Український історичний журнал”, Київ 2016, № 2.

Руккас А., *Польська фінансова підтримка еміграційного уряду Української Народної Республіки*, „Історія та історіографія в Європі”, Київ 2006, вип. 4.

Савченко Г., Срібняк І., *Заснування Головного військово-історичного музею-архіву Армії УНР*, в: *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: збірник статей*, Київ 1996.

Сварник Г., *Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві*, Варшава-Львів-Нью-Йорк 2005.

Срібняк І., *Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.)*, Київ-Філадельфія 1997.

Срібняк І. «Об'єднані однією думкою і взаємним довір'ям...»: з історії діяльності української військової дипломатії в Польщі, друга половина 1920 р. (за матеріалами *Centralne Archiwum Wojskowe*), „Архіви України”, Київ 2020, вип. 2(323).

Срібняк И., *О создании и деятельности Главного военно-исторического музея-архива Армии Украинской Народной Республики (1921-1922 гг.)* „Клио”, Санкт-Петербург 2001, № 3 (15).

Срібняк І., Лук'яненко О., *З історії заснування Музею-Архіву Визволення України*, „Архіви України”, Київ 1998, № 1-6.

Срібняк І., Попенко Я. *Діяльність військового відділу Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії, 1920 р. (за матеріалами САУ)*, „Русин: международный исторический журнал”, Кишинёв 2019, № 57.

Sribnyak I., *Historia utrwalona w dokumentach: źródłowe znaczenie zebranych archiwalnych Ossolineum dla rekonstrukcji działalności Rządu Ukraińskiej Republiki Ludowej na Emigracji (na przykładzie kolekcji 22/53)*, „Czasopismo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich”, Wrocław 2018, zeszyt 29.

Трощинський В., *Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище*, Київ 1994.

Wiszka E., *Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939*, Toruń 2004.